

XIX əsrin əvvəllərində İran-Osmanlı münasibətləri və Avropa dövlətləri

İranda Qacarlar sülaləsinin (1796-1925) hakimiyyətinin qurulmasından sonra İran-Osmanlı münasibətləri gərgin xarakter aldı. Bu münasibətlər iki qonşu dövlətin rəqabəti, müxtəlif ərazi iddiaları, sərhəd zonalarında yaşayan xalqlar üzərində hakimiyyət, Cənubi Qafqazı öz təsir dairələrinə çevirmək və ticarət yolları uğrunda mübarizə xarakteri daşıyırdı. XVIII əsrin sonlarından İ İran-Osmanlı münasibətlərində gah Rusiya, gah da İngiltərə təsiri özünü göstərmiş və bu təsir həmişə irticaçı xarakter daşmışdı.

XVIII əsrin sonlarında Osmanlı dövlətinin Qafqaz uğrunda mübarizəsi bir qədər zəifləmişdi. Bu da onun 1768-1774 və 1787-1891-ci illərdə Rusiya ilə müharibələrdə məğlub olması ilə bağlı idi. Osmanlı dövləti Cənubi Qafqaz xanlıqları ilə əlaqə saxlayaraq, fürsət düşdükcə onları Rusiya əleyhinə qaldırmağa çalışsa da, açıq şəkildə Rusiyaya qarşı çıxış etmirdi. Digər tərəfdən, 1799-cu il dekabrın 23-də Osmanlı dövləti ilə Rusiya arasında İstanbulda 14 maddədən ibarət açıq və 23 maddədən ibarət məxfi sazişlər imzalanmışdı və bu sazişləri imzalamaqla Osmanlı dövləti Rusiya ilə birlikdə Fransa əleyhinə 2-ci koalisiyaya daxil olmuşdu. Məhz bu amil də Osmanlı dövlətini Rusiyaya qarşı açıq çıxış etməkdən çəkindirirdi.

XIX əsrin əvvəllərində Fransanın I konsulu Napoleon Bonapart Yaxın və Orta Şərqdə öz planlarını həyata keçirmək – Rusiyanın Cənubi Qafqazda və İngiltərənin Hindistanda mövqeyini zəiflətmək üçün Osmanlı imperiyasını, İranı və Əfqanıstanı vahid ittifaqda birləşdirməyə səy göstərirdi. Bu məqsədlə o, 1803-cü ilin sentyabrında özünün İstanbuldakı nümayəndəsinə göstəriş vermişdi ki, Fransa nümayəndələrini qəbul etmək üçün İran şahının da razılığını alsın. İranla Osmanlı dövləti arasında münasibətlərin gərgin olmasına baxmayaraq, artıq 1803-cü ildən etibarən Fətəli şah Türkiyə vasitəsilə Fransa ilə əlaqə saxlayırdı. Fətəli şah Napoleona yazdığı növbəti məktubunu Fransanın Osmanlı dövlətindəki səfiri Marşal Brune vasitəsilə göndərmişdi. Eyni zamanda, 1804-cü ildə İrana göndərilmiş Jobər və Romye əvvəlcə Osmanlı dövlətində olmuş, III Səlimin İranla ittifaqa münasibətini öyrənmiş, yalnız bundan sonra İrana yola düşmüşdülər.

Napoleon özünün Şərq siyasətini həyata keçirmək üçün bütün vasitələrdən istifadə edirdi. Hətta Napoleonun şəxsi adyudantı general Romye də tez-tez diplomatik əlaqələrdə iştirak edirdi. 1804-cü il mayın ortalarında o, İstanbula gəlmiş və Osmanlı dövlətinin bəzi yüksək mənsəb sahibləri ilə Rusiyaya qarşı ittifaq yaratmaq üçün danışıqlar aparmışdı. 1806-cı ildə Osmanlı dövləti ilə Fransa arasında daha sıx əlaqələr yarandı. Nəticədə, Rusiya ordusu 1806-cı ilin oktyabrında müharibə elan etmədən Dnestri keçərək Osmanlı ərazisinə hücum etdi və qısa müddətdə uğurlu əməliyyatlar həyata keçirdi. Bununla da, 1806-1812-ci illər Rusiya-Osmanlı müharibəsi başlandı.

Rusiya-Osmanlı müharibəsinin başlanması ilə Osmanlı dövlətinin İranla Rusiyaya qarşı vahid ittifaqda birləşməsi üçün real imkanlar yarandı. Bu planı həyata keçirmək üçün Napoleon hər iki dövlətin nümayəndələri ilə 1807-ci ildə Fingenşteyndə (müasir Polşa ərazisində) görüş keçirdi. Napoleonun tövsiyəsi ilə İran və Osmanlı dövləti hərbi sahədə əməkdaşlıq haqqında razılıq əldə etdilər. Lakin 1807-ci il iyunun 7-də Fransa ilə Rusiya arasında Tilzit müqaviləsinin imzalanmasından sonra Fransa, İran və Osmanlı ittifaqının yaradılmasına Napoleonun münasibəti dəyişdi. Çünki, Tilzit müqaviləsinin şərtlərinə əsasən Napoleon Türkiyə hökumətinin Fransanın vasitəçiliyindən imtina edəcəyi təqdirdə, Rusiyanın tərəfində Türkiyəyə qarşı çıxış edəcəyini öz öhdəsinə götürmüşdü. Əslində, Tilzit müqaviləsi Fingenşteyndə əldə edilmiş razılığa əsasən yaradılmaqda olan Fransa-İran-Osmanlı ittifaqını tamamilə iflasa uğrattı.

Fransanın İranda və Osmanlı dövlətində mövqeyinin zəifləməsi, üçtərəfli hərbi ittifaqın yaradılması planının iflasa uğraması və nəhayət, Rusiyaya qarşı İranla Osmanlı dövlətinin birgə çıxış etməsinin baş tutmadığı bir dövrdə İngiltərə Rusiya əleyhinə bu iki dövləti birgə hərbi əməliyyatlara cəlb etmək üçün fəaliyyətə başladı. Eyni zamanda, Fransanın İranda uğursuz siyasəti nəticəsində İngiltərə-İran münasibətlərinin yaxşılaşması bu planın həyata keçirilməsi üçün real şərait yaratdı. İngiltərənin bilavasitə təkidi ilə 1810-cu ilin avqustunda İranla Osmanlı dövləti arasında Rusiyaya qarşı ittifaq sazişi imzalandı. Sazişə əsasən, bundan sonra İran və Osmanlı qoşunları ingilislərin işləyib hazırladıqları plan əsasında Rusiyaya qarşı müharibədə birgə çıxış etməli idilər. İngiltərə hər iki dövləti maliyyə yardımı və silahla təmin etməli idi.

İran və Osmanlı dövlətinin Rusiyaya qarşı birgə döyüşləri 1810-cu il sentyabrın 5-dən 8-dək Axalkələki qalasında oldu. Lakin bu döyüşdə Şərif paşanın komandanlığı altında türk qoşunlarının köməyinə baxmayaraq İranın tərəfində vuruşan İrəvan xanı Hüseynqulu xan məğlub oldu. Bu məğlubiyyətdən sonra İranla Osmanlı dövlətinin Rusiya əleyhinə ittifaqı bir müddət zəiflədi.

Lakin Osmanlı dövləti hər vəchlə İranla münasibətləri gərginləşdirməkdən çəkinir və ittifaqı möhkəmləndirməyə çalışırdı. 1811-ci ilin aprelində sultan Əbdül Vahab əfəndinin rəhbərliyi altında nümayəndə heyətini Tehrana göndərdi. Tehrandə Fətəli şahla Osmanlı nümayəndələri arasında aparılan danışıqlar nəticəsində hər iki dövlətin hərbi qüvvələrinin 1811-ci ilin iyulunda iki istiqamətdən Gürcüstana hücum etməsi haqqında razılıq əldə edildi. İran qoşunları ilə Osmanlı qoşunlarının Arpaçayın sağ sahilindəki Magluberd qalası yaxınlığında 1811-ci il avqustun 30-da birləşməsi nəzərdə tutulmuşdu. Lakin birləşmə ərəfəsində Osmanlı qoşunlarının komandanı Əmin əfəndi şəxsi ədavətli olduğu Magluberd hakimi Qara bəy tərəfindən ələ alınmış bir kürd tərəfindən yaralanmışdı. Buna görə də türklər Ahalsıxa, iranlılar isə İrəvana tərəf geri çəkilmişdilər.

Magluberd yaxınlığında baş verən hadisədən sonra Rusiya qoşunları yaranmış vəziyyətdən

istifadə edərək türklərin istinadgahı olan Axalkələki qalasını ələ keçirməyi qərara aldılar. Çünki türklər bu qaladan Gürcüstana hücum üçün istifadə edirdilər. 1811-ci il dekabrın 8-də Kotlyarevski 1200 nəfərlik qoşunla Axalkələki qalasını ələ keçirdi. Artıq bu zaman Rusiya ilə Osmanlı dövləti arasında 1811-əi ilin oktyabrından başlanan danışıqlar sülh müqaviləsi layihələrinin hazırlanmasını zəruri etdi.

1812-ci il mayın 16-da Osmanlı dövləti ilə Rusiya arasında Buxarest sülh müqaviləsi imzalandı. Bu müqavilə həm Napoleon Fransasının işğalçılıq planlarına, həm də İngiltərə müstəmləkəçilərinin İran və Osmanlı ittifaqından Rusiyaya qarşı istifadə etmək cəhdlərinə güclü zərbə vurmuş oldu. Rusiya isə bununla özünün Asiyadakı qüvvələrini Osmanlı istiqamətindən azad edərək Qafqaz cəbhəsində iranlılara qarşı göndərdi. Digər tərəfdən, XIX əsrin əvvəllərində Rusiyaya qarşı İran-Osmanlı ittifaqının yaranması planı baş tutmadı.

Çap olunub: XIX əsrin əvvəllərində İran-Osmanlı münasibətləri və Avropa dövlətləri.- /»Azərbaycanın görkəmli şərqşünas alimi, professor Aida İmanquliyevanın 70 illik yubileyinə həsr olunmuş «Şərqşünaslığın aktual problemləri» mövzusunda respublika elmi konfransının materialları»/. Bakı, 2009, s.184-186